

שמואל אשכנזי

הערות למחזור לימים הנוראים

פתח דברי יאיר כנר נשמה לזכרו המבורך של ידידי המנוח ר' דניאל גולדשמידט ע"ה, אשר נפטר לבית עולמו ביום ו בטבת תשל"ג, כשלוש שנים לאחר שזכה לההדר ולבאר את "מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, כולל מנהג אשכנז (המערבי) מנהג פולין ומנהג צרפת לשעבר. מוגה מעובד ומבואר בידי דניאל בהר"ר שלמה גולדשמידט. כרך א: ראש השנה. כרך ב: יום כפור. ירושלים ה'תש"ל".

ביום כ במרחשון תשלא שלחתי אליו אגרת כוללת הערות וחקונים למהדורתו המפוארת. והוא בענותותו מיהר לבוא אצלי ולהביע תודתו פה אל פה על הערותי, תוך תפלה לבורא עולם שיזכהו להוציא מהדורה מחוקנת.

ואלה הדברים אשר כתבתי בראש האגרת:

מכובדי,

בשמחה רבה קניתי את המחזור לימים הנוראים ובעונג רב קראתי בו וברכתי עליו ברכת הנהנין. ברוך אתה וברוך טעמך.

ואולם הנאתי נפגמה בהתקלי בשגיאות המרובות שנשתרבו בדפוס והן בולטות ביותר מתוך מחזור נהדר זה. כן מצער הדבר, שה'טקסט' וה'מנגנון' אינם תואמים.

בכמה מקומות צוטט בביאור נוסח שונה מן הנדפס בפנים, כגון במחזור יום כפור עמ' 117 שו' 13: מעומק (בפנים: מעמק). עמ' 341 שו' 4: פני אלהים (בפנים: פני אלהי). עמ' 486 שו' 5: ארבעה ועשרים (בפנים: עשרים וארבעה). עמ' 560 שו' 4: וכלה (בפנים: וכלא). עמ' 777 שו' 24: לאור (בפנים: כאור).

בקצת מקומות נחקלתי בחוסר שיטה ועקביות. כגון בודוי 'על חטא' שנדפס במחזור יום כפור שבע פעמים, אך רק בפעם הראשונה (סוף עמ' 8) נוסף (בסוגרים) פעם רביעית ועל כלם... אחרי 'כרת ועירי' (נ"א וערירות) ואילו בשש הפעמים הבאות אין לא 'נ"א בערירות' ולא 'ועל כלם'.

אמנם אין השלמות בלתי לה' לבדו והכל בחזקת סומין עד שהקב"ה מאיר עיניהם, ואף אני זכיתי חוץ כדי עיון לרשום בגליון מחזורי הערות מהערות שונות, והרי הן לפניך להגדיל תורה ולהאדיר.

ובשולי האגרת הוספתי:

תמו ולא נשלמו הערותי. וה' ישלים חפצך ויזכה אותך ואותנו לראות בהשלמת המחזור לכל השנה כולה. כאות נפשך ונפש ש"א המכבדך כערךך ודורש שלומך ושלוה תורתך ועבודתך כל הימים.

כעבור שנה, בערך, בא אצלי וכידו מנחה "סדר רב עמרם גאון ערוך ומוגה על-פי כתבי-יד ודפוסים עם השלמות, שנויי-נוסחאות ומבוא בידי דניאל בהר"ר שלמה גולדשמידט" (ירושלים תשל"ב). מפעם לפעם היה מסיח לפני

[אוצר החכמה]

דאגתו וזיהו מספר לי את כל התלאה אשר מצאתהו בדרך לבית הרפוס, לפיכך גדלה שמחתנו כאשר זכינו לראות את הספר מודפס ומכורך.

[אוצר החכמה]

בקין תשלב חלה את חליו הממושך. וכה פתח את מכתבו אלי מיום י"ב חשרי תשל"ג: מסתמא כבר שמעת שחליתי בזמן האחרון... יה"ר שתגיע לי ישועה מן השמים בקרוב. שמעתי שהמחזור מוסיף להיות בשימוש, וחבל שעדיין לא יכלתי לחקנו ע"פ רובי ההערות שנתת לי. אני מקוה שיבוא יום, בו אוכל להדפיס מילואים ותיקונים, אבל לע"ע קשה לי אפילו לחלום על ענין שכזה. בהמשך הוא מבקש ממני שאמשיך "לעזור לרובץ תחת משאו". והוא חותם: בברכה גח"ט ושמחה יו"ט ובחקה להתראות.

שלך מוקירך ומכבדך ד' גולדשמירט.

על אף מכאוביו ויסוריו המשיך לעבוד בהכנת המחזור לסוכות. ביום ט' במרחשון תשל"ג שלח אלי גלוית דואר בה הוא כותב: השתמשתי בתשובתו בפרושי למחזור סוכות. לדאבוני מתקדמת העבודה באטיות רבה, ואינני יכול לתת לכב' לע"ע ידיעות משמחות על מצב בריאותי... יהי רצון שהטפול שאני מקבל יהיה לתועלת ונוכה להתראות שוב בבריאות.

אך לא זכינו, ואת המחזור לסוכות השלים חתנו ר' יונה פרנקל יכל"ח והדפיס בשנת ה'תשמ"א.

לפני המחזור וסדר רב עמרם גאון זכה ידידי לההדיר את ההגדה של פסח (תשך) ואת סדרי הפליחות כמנהג ליטא וכמנהג פולין (תשכד) ואת סדרי הקינות לתשעה באב (תשכח). עוד היה בידו קובץ של שלוש מאות וחמישים פיוטים לימים הנוראים, אשר העתיק מתוך הרבה כתבייד הגנוזים באוצרות הספרים המפוזרים בכל ארצות תבל, וחשב להוציאו בכרך מיוחד כהשלמה ותוספת למחזור.

זכור אזכור בגעגועים את שיחותינו הפנוריות על נוסח התפלות והברכות ועל חולדות המנהגים ומקורותיהם, כי דניאל איש חמודות הבין בדברים האלה ורבה היתה בקיאותו ומומחיותו, והאיש יר"א וחרד על כל מנהג ותיקין. ועוד זה היה ידידי יתר על 'חוקרים' אחרים, כי הוא עצמו היה מכבד את ה' מגרוננו בהיותו יודע נגן ובקי ב'נוסח' וכאשר עבר לפני התיבה היה מתפלל בנועם וברגש רב. אף בראש השנה האחרונה לימי חלדו עלי אדמות, כאשר עצור היה בביתו, סדרו לו מקורביו מנין מצומצם והוא עבר לפני התיבה בהקדישו ליוצרו בנחת רוח בשפה ברורה ובנעימה קדושה.

העידו המשתתפים שזכו לשמוע תפלה זכה מלאה רגש ונועם. כל חיבה שיצאה מפיו היתה ברורה ומדויקת. וכך היתה תפלתו גם ביום של חול. מתפלל היה כ'זתיקין' ובכונה עצומה, מלה במלה, ולא בקריאת שמע בלבד אלא בכל התפלה כולה היה מדקדק לבטא כל חיבה כהלכחה, כשם שהיה מדקדק בכל המצוות. וקורא אני עליו: חבל על דאבדין ולא משתכחין.

ת' נ' צ' ב' ה'

עשרים שנה ויותר היו הערותי למחזור כמוסות עמדי חתומות באוצרותי. רק עתה, לקראת הימים הנוראים הממשמשים ובאים עלינו לטובה ולברכה, החלטתי לפרסמן [בשנויים קלים ובהוספות מועטות] לתועלת המעינים. ויהא רעוא דאימא מלחא דתתקבל.

כרך א

ראש השנה

עמ' 17: אנו מבדילים בין חרוז המתחלף בכל סטרופה לבין 'חרוז מבריח', דהיינו חרוז אחד לכל אורכו של הפיוט. החרוז הוא לעולם חרוז של הברה: האבר הנחרז מתחיל בעיצור ולא בתנועה, בניגוד לחרוזים בלשונות אחרות. כך נחרזת 'רים' עם 'רים' בלבד, 'קות' עם 'קות' בלבד, ולא תחרז 'רים' עם 'מים' או 'עים', ולא נחרזת 'קות' עם 'בות' או עם 'רות'. — מה שנקרא בשירה 'חרוז מבריח' נקרא בפטיטנות המזרחית 'חרוז אחיד' [וכן מגדירו המהדיר בהרבה מקומות, כגון במחזור ר"ה עמ' 61 80 124 204 216 218 220 222]. אך בכמה וכמה פיוטים אין החרוז אלא 'דקדוקי' בלבד. כגון בסלוק לשחרית י"כ 'מי יתנה': תָּהָה תָּהָה תָּהָה תָּהָה תָּהָה תָּהָה (156) נִים כִּים לִים מִים אִים וכו' (158). או ברהיט 'מי אדיר': פָּה תָּהָה תָּהָה תָּהָה תָּהָה תָּהָה (182).

עמ' נט שו' 1: ר' אלעזר ב"ר יעקב בעל הרוקח. — צ"ל: ר' אלעזר ב"ר יהודה בעל הרוקח.

שו' 7—8: פירוש הדרת קדש... ויניציאה שי"ד. — המהדיר נגרר אחרי בן יעקב (מ' 919). באמת נתחבר הפירוש וגם נדפס בשנים שנמ—שם! ועד 'ברוך שאמר' הועתק ממעגלי צדק. עי' סדר עבודת ישראל לר' יצחק בר, רדלהים תרכח, עמ' 2, הערה 4.

שו' 9: פירוש מעגלי צדק... ויניציאה שמ"ח. — צ"ל: שכח!

שו' 12: "ספר המסביר"... (אמשטרדם תכ"ז). — צ"ל: תקבז.

שו' 25: ומשה לטרים — צ"ל: ומאיר לטרים.

עמ' 30: או"א זכרנו בְּזָקְרוֹן טוֹב לְפָנֶיךָ. — תמהני על המהדיר שניקד כף דגושה וקמוצה (וכן בתפלת אבינו מלכנו). והרי כבר העיד המדקדק הגדול ר' יצחק בר בסדר עבודת ישראל (רדלהים תרכח, עמ' 110) שהנוסח הקדום (בכל הסידורים הישנים שבדפוס ושכ"י) הוא בְּזָקְרוֹן (כ רפויה ושואית). עד שבא ר' זלמן הענא בסדורו שערי תפלה (דיהרנפורט תקל"ט) ו"תקן": בְּזָקְרוֹן "ושכח דברי רד"ק במכלול גם בשרשים, כי שני משקלים בתבה זו אחד דגוש ואחד רפה". [שבתי וראיתי בתפלת אבינו מלכנו נוקד כהוגן].

עמ' 42 הערה 6: נהללך... קדשך. — אולי צ"ל: קדשו. שכן אם נעביר משפט זה למקומו הנכון, יש להעביר עמו גם את הכתוב!

עמ' 47 שו' 2: אלחנן בני יחי לחיי עולם אמן. — צ"ל אלחנן בני יפול חבלי לחיי עולם אמן. ובבית 16 (עמ' 49) יש לסמן את כל ראשי התבות: יִרְאֵה פִּעֲלֶךָ וְהַדְרֵךְ לְתַמִּימִים / חִיּוֹת בִּצְלָךְ לְאֶרֶץ יְמִיּוֹם. על כך העירני ידידי ר' עזרא פליישר יצ"ר.

עמ' 48 בית 8: חקם הטריפם פנימי וחיצון. — לביבליוגרפיה העשירה, שרשם המהדיר בביאורו, יש להוסיף עתה: ר"ש אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכה, עמ' 199 — 200 545.

עמ' 61 שו' 7: חנון כהבטיחך לבנקרת מחיל. ובביאור: כמו שהבטחת למשה בנקרת הצור (שמות לג כב), ובלשון הפייטן בנקרת מחיל — ^{מחילה} מְחִלָּה, ע"ש ישעיה ב יט ובאו במערות צורים ובמחילות עפר. — ושמא יש לפרשו מלשון מחילה (כמו בטור 5 לגירסת הדפוסים: להמציא כפר ומחיל): כמו שהבטחת מחילה למשה בהיותו בנקרת הצור וביקש: וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו (שמות לד ט).

עמ' 64: סימן א"ב משה בר שמואל. — הוסף: חזק ואמץ.
שו' 10: קרבן כעת אין — צ"ל: אין.

עמ' 67 שו' 2: מוקש להגעי'. ובביאור: לפי שמוש הלשון בלשון חז"ל שפירושה להעביר במים רותחים, כגון במשנה, ע"ז ה' י"ב. — השוה להלן, עמ' 74 שו' 15. והערתי לשם.

עמ' 68, ביאור לשו' 11 — קשה לשמוע, כי הפיטן המציא מדעתו שתפילת יצחק היתה בראש השנה!

עמ' 74 שו' 15: תגעי'לנה ממלך. ובביאור: תשליכנה, והלשון לקוח מהגעלת הכלים במים רותחין, כלשון המשנה (ע"ז ה' יב הלוקח כלי תשמיש מן העכו"ם, את שדרכו להטביל יטביל, להגעיל יגעיל), ר"ל תשפשפנה, שלא תישאר המלוכה. — תמה תמה אקרא! הרי פתח כראוי ופירש תגעי'לנה תשליכנה, היינו תרחיקנה מן המלוכה ומקרא מלא הוא בספר ויקרא (כו מד): לא מאסתי ולא געלתי, כתרגום אונקלוס: ולא ארחיקנן. השוה גם לעיל, עמ' 67 שו' 2.

עמ' 75 בית 8 וביאור: תפן בנצרים בבניה, אשר חוללו כהיום שנולדו... בתשרי נולדו אבות, והם נצרי שרה. — קשה לקבל פירוש זה, משלשה טעמים: (א) הפיטן לא אמר בנצריה אלא 'בנצרים'. (ב) אברהם לא היה נצר שרה. (ג) יצחק נולד בפסח! (וזאת אומר מי שאומר בתשרי נולדו אבות, והכונה לאברהם ויעקב). והנה בעל מטה לוי פירש: נצרים — יצחק יוסף ושמואל, והוא על פי המשך דברי הפיטן: ושלש עקרות שהופקדו בזה"יום, והן שרה רחל וחנה, כדאיתא בגמרא (ברכות כט. ר"ה י: ויבמות סד:): בראש השנה נפקדו שרה רחל וחנה. אך גם פירוש זה אינו מתקבל על דעתי הקלושה, שהרי אין פקידה לידה! ויש ביניהן פער של תשעה חדשים (או שבעה). ועוד, להלן (דף 207) בסלוק למוסף יום ב' אכן אתה אַל מסתתר' (שו' 41—42) אומר הפיטן במפורש: כי בחדש הזה נולדו אבות. ובו נפקדו שרה ורחל וחנה החשובות. לפיכך אמיגא אנא, שהכונה גם כאן לאברהם ויעקב. ויש לתקן ולהגיה: תפן בנצרים בענפים, בבנים, אברהם ויעקב אשר חוללו נולדו כהיום בתשרי נולדו אבות (ר"ה י:). והגותר בביאור טעון ביעור.

עמ' 76 שו' 12: תשלש שופרות בהר הקדש. — השוה גם להלן, עמ' 80 שו' 12: ישלש שופרות ערין; ועמ' 236 שו' 34: פחד שופרות ערין ישלש. מקור האגדה במדרש ויכולו רבתי, הובא בערוגת הבושם ח"א עמ' 212.

עמ' 80: בתים בלתי שוים בארכם. — רוב הטורים בני ארבע תבות. ומעוטם בני חמש ושש. ורק שני טורים (88 89) הם בני שלוש תבות.

עמ' 85 שו' 58: ורגלי החיות [אשר] במישור ערבות. ובביאור: ולפי ספרות הנסתר הן נמצאות ברקיע הערבות. — כן מפורש במסכת חגיגה (דף יב סוף ע"ב: רקיע שביעי) ערבות... שם אופנים ושרפים וחיות הקדש. וכתב רבנו חננאל:

אלו כולן קבלה הן הלכה למשה מסיני, וקראי אסמכתא בעלמא הן. ואינם מדרשות, שאינם דברים הנאמרים מן הדעת כלל. אלא דברי קבלה הן.

1047-1048

עמ' 95: סימן: שמעון (6) א"ב. — הוסף: שמעון בר יצחק חזק ואמץ. ולא הכותרות בלבד הן על סדר מלכיות זכרונות ושופרות, אלא אף גוף הפיוט מסודר על פסוקי מזוז"ש. בשבע הכותרות יש מזוז"ש מזוז"ש מלכיות. ובגוף הפיוט: ג מלכיות ג זכרונות ג שופרות, ג מלכיות ג זכרונות ג שופרות, מלכיות זכרונות שופרות.

עמ' 100 שו' 18: קנים שבועה לאחרונים. ובביאור: לשון בקשה. וי"מ במקום מקיים, דוגמה ושבח אני את המתים (קהלת ד ב), כי אם מאן אתה לשלח את עמי (שמות י ד), ורחוק הוא. — לפענ"ד קרוב הוא מן הראשון. שאין כאן מקום לבקשה. וחתימת חזק אלצתהו.

בית 2: נבין תחלה מאדם הקדמוני — על פי ספרא, ויקרא (מהד' ראה"ו, דף כז ע"א): צא ולמד מאדם הקדמוני, שלא נצטווה אלא מצוה אחת בלא תעשה ועבר עליה, ראה כמה מיתות נקנסו לו ולדורותיו וכו'.

שם: בעדן גני. ובביאור: בגן עדן [כצ"ל] (השינוי מחמת החרוז). — מי חכם ויביני במה שונה החריוה של 'בעדן גני' מחריזה של 'בגן עדני'. אלא הלשון על פי יחזקאל כח יג: בעדן גן א'להים היית! והוא סמיכות הפוכה.

עמ' 101 בית 7: ברית בשרים — מילה. עי' סנהדרין צא ע"א ושבועות יג ע"א: המפר ברית בשר. השוה גם להלן, עמ' 179 שו' 1: ברית בתרים. והגיה המהדיר (בעמ' 180): בשרים.

1234567

עמ' 103 בית 17: בכשפיו מתגנב. ובביאור: מתגנב ומתכסה היה [אגג] מפני שאל ע"י כשפים, כך פירשו המפרשים, ואין דרשה כזו ידועה לנו מהמדרשים, וייתכן שהיתה לפני הפייטן. — בספר מאור האפלה [גור אלצ'לאם] לרבינו נתנאל בן ישעיה [תימן. ה'פ"ט ליצירה]. תורגם לעברית ע"י יוסף בן דוד קאפח, ירושלים תשיז, עמ' רמז: ולמה הסמיך זה אל מכשפה? ללמד, שהמכשפים פעמים עושים כשפים בעצמם ונהפכים לבהמות, כמו אגג מלך עמלק שעשה עצמו שור ואשתו פרה ובאותו הלילה עיברה וברחה וכיון שברחה קשרו את אגג, שנאמר: וילך אליו אגג מעדנות [שמואל א טו לב], ואין מעדנות אלא קשור.

והובאו הדברים גם במדרש החפץ לר' זכריה בר' שלמה הרופא מצנעא (רז"ה) [נתחבר בשנים ה' קעג—קעז], ובמדרש הבאור לר' סעדיה בר' דוד אלדמארי [נתחבר בשנת ה'רא]. עי' תורה שלמה, כרך יח, עמ' 91, בביאור לסימן שמב.

[בשנת תשל"ו נדפס בירושלים ילקוט מעם לועז על ספר שמואל א, לר' שמואל ירושלמי, ומצאתי בו (בעמ' קפט, לפרק טו פסוק לג) בשם 'חכמי אשכנז': ויש במדרש קדום, שאגג הפך עצמו לשור ואשתו לפרה במעשה כשפים, והלך ועיבר את אשתו קודם שיהרג. וממנו נולד המן. ולפיכך נקרא על שמו. עכ"ל הילקוט. ואיני יודע מקורו. קודם לכן נדפס ילקוט מעם לועז לאסתר, לר' רפאל חייא פונטרימולי "בתוספת מרובה מדברי רבותינו ע"י שמואל... ירושלמי" (ירושלים תשל"ד), ובדקתי שם (בעמ' ק—קא, לפרק ג פסוק א: המן בן המדתא האגגי) ולא מצאתי בו רמז לכך.]

ראה גם תוספות לשמות כב יח (הדר זקנים, ליוורנו תר, דף לט ע"ב): כל שוכב עם בהמה. לכך סמך שוכב עם בהמה למכשפה, לפי דמכשפות תעשה אשתך בהמה, כדאמרינן בההוא דרכיב חמרא ואתיא חברתא לה ואשתכח דרכיב איתתא בשוקא.

כונת בעלי התוספות למסכת סנהדרין דף סז ע"ב: ינאי איקלע לההוא אושפיזא... אשקיה, הואי [גירסת עין יעקב: הות] חמרא [רש"י: האשה נעשית חמור] רכבה [רש"י: ינאי] סליק לשוקא אתא חברתה פשרה לה [רש"י: מיחת את הכשפים וחזרה לקדמותה] חזייה דרכיב וקאי איתתא בשוקא [גירסת עין יעקב: חזייה דרכיב איתתא בשוקא].

וכן בפירוש על התורה לרובנו יוסף בכור שור: לכך סמך כל שוכב עם בהמה למכשפה, כי המכשפה תעשה את אשתך בהמה תחתך, כדאמר מההיא איתתא דהויא חמרא ורכיב עליה בשוקא, ואיתת חברתה ובטלה המכשפות, והוה רכיב איתתא בשוקא.

ובפענח רוא לשמות כב יז: מכשפה לא תחיה. וסמך ליה: כל שוכב עם בהמה. שהמכשפות עושין עצמן לבהמות, כבמעשה אגג.

וכתב רבנו בחיי (ס"פ כי תצא): שדרשו רז"ל, שהיו עושים עצמם בהמות בחכמת הכשפים וחוזרים לאיזה מין שירצו, ולכך הוצרך לומר משור ועד שה מגמל ועד חמור (שמואל א ט"ג). עכ"ל. וכן פירש רש"י (שם): שהיו בעלי כשפים ומשגין עצמן ודומין לבהמה. וכן פירש ר' ישעיה מטראני: שהיו נעשים בהמה על ידי כישוף.

ובבעל הטורים לשמות כב יז: לא תחיה. ג במסורה. דין. ואידך לא תחיה כל נשמה [דברים כ טז]. והחכמה תחיה בעליה [קהלת ז יב]. במדרש יש, שעמלקים מכשפים היו ועשו עצמם כדמות בהמות למלט עצמם, לכך צוה הקב"ה והמתה מאיש ועד אשה מעולל ועד יונק משור ועד שה וגר [שמואל א טו ג]. וזהו בשביל חכמה שהיה בהם ורצו לחיות עצמם בחכמתם צוה הכתוב לא תחיה כל נשמה ומכשפה לא תחיה.

אף הגחיד"א כותב בספרו צוארי שלל, הפטרת זכור, סימן ב: שמעתי מהרב החסיד כמהר"ר דוד מלמד זלה"ה, משם הראשונים... שעבר (אגג את) אשתו ועשה כשפים להצילה, ומשם יצא המן. עכ"ל חיד"א. ועי' מגילה יג ראש ע"א: שאלמלא קטליה שאול לאגג לא הוה מתיליד המן [כן הנוסח בכי"מ. ראה דק"ס עמ' 54 הע' ד].

וכתב ר' משה אלשיך בפירושו (משאת משה) לאסתר ב ה: סיבה ראשונה שאול בחיר ה', כי לולא הוא הותיר את אגג מלך עמלק חי לילה אחת כמעט כסדום היו להאביר שריד, אך בלילה ההוא כאשר שכב שם נזדמנה לו שפחה ויבא אליה ותהר לו ותלד את אבי אבות המן הרע ההוא. נמצאת המכשלה הזאת תחת יד שאול, כי הוא היסב ביאת המן לעולם.

וכן כתב ר' צמח בר' שלמה דוראן בפירושו לשירו של ר' יצחק גיאית הפותח: יום פוריא יומא דנן (תפארת ישראל, לבנו ר' שלמה דוראן, ויניציאה [שנאז]), דף קצט ע"ב): וכמו שדרשו ג"כ ז"ל, שכאשר הביאו (שאול לאגג) ונתנו בבית הסוהר בא על שפחה אחת ונתעברה ממנו, ומאותו עבור היה המן בעולם.

וכן כותב ר' שמואל לנידו בספרו כלי יקר לשמואל א טו: אמרו הראשונים ז"ל, שבעכוב זה המעט שעכבו מהרוג את אגג הרשע נתעברה שפחה כו' מאגג וממנה יצא המן בן המדתא האגגי צורר היהודים. ושע"כ אמר אכן פר מר המות [פסוק לב], רוצה לומר, הוסר ממני מרירות המות, מאחר שמחלצי יצא מי שינקום נקמתי. ובדבריהם אלו נבין אומרו וילך אליו אגג מעדנות [שם], שהלך מהלך עדון, כי גבה לבו, שכבר יצא ממנו מי שינקום נקמתו. עכ"ל רש"ל. עי' גם בפיוט הקדום 'אשר הניא': המן הודיע איבת אבותיו... ולא זכר רחמי שאול, כי בחמלתו על אגג נולד אויב. ובפירוש עץ יוסף (בסדר אוצר התפלות): שמתוך חמלה שחמל על אגג והניח אותו בחיים לילה אחד בא על השפחה באותו לילה ונולד מזה האויב המן. ולאו דוקא שנולד המן מביאה זו, אלא ר"ל מאותה התולדה.

ובמדרש חמדת ימים לר' שלום שבזי, ס"פ אמור (ירושלם תרמ"ה, דף מח סוף ע"א): למה הביא (שאל את) אגג חי? אלא דכשיף אגג ועבד גרמיה שור בריא, נסבה בין מיטב הצאן והבקר. וכשנסתכל בו שמואל נסתרו כשפיו וקטליה.

[עתה יצא ספר בתודה ושיר שבעתות לארבע הפרשיות לרבי אלעזר בירבי קליר, יוצאות לאור עם מבוא, פירוש ושינויי נוסח בידי שולמית אליצור (ירושלים תשנא). ובפיוט ו (לפרשת זכור) טור 62 (עמ' 72) אומר הפיטן על אגג: וזינה בשפחתו והולידה צפע המחלֵק. ובביאור: ובאותו לילה שבו אגג לא נהרג — בא על שפחתו ומשם נולד המן; ולא מצאתי אגדה מפורסמת זו במקורות קדומים, אך ברי שהיתה ידועה לקליר.]

ענ' 107 שו' 44 וביאור: רכזו כרובים ע"ש תהל' נ"ח יא: וירכב על כרוב.
משרתיו שביבים ע"ש תהל' קד ד: משרתיו אש לזהט. כן נראה לי להשלים.

עמ' 109: סימן: ... יצחק אלחנן (כפול). — מן הראוי היה לציין ששני השמות מעורבים זה בזה: יאֵלֶצְחָחֶנְקֶנּוּ.

עמ' 117 שו' 61: ונעשה הוא וכל בני ביתו טמטמים. ובביאור: שאינם כשרים להוליד סטה הפייטן ממה שנמצא בפדר"א, שם היתה העצירה מכבר, וגם ממה שבמקורות אחרים, כגון בתלמוד ב"ק דף צ"ב א'. ב"ר נ"ב י"ג. פסיקתא רבתי מ"ב דף קעז א', לפיהן היתה העצירה גם בזכר גם בנקבה). — המבאר תפס לשון הפיטן 'טומטומים' כפשוטו: זכרים שאינם מולידים. ולא שם לבו למלים 'וכל בני ביתו' המוליחות בעליל שגם לפי הפיטן היתה העצירה כללית, כלשון הפסיקתא: מה עשה הקב"ה לאבימלך, יבש כל המעיינות שלו ושל ביתו... אחד האנשים ואחד הנשים... כולם עצורים וחתומים ומכוסים. וכל זה כלל הפיטן ב'טומטומים'. [שבתי וראיתי דברי רד"ל בביאורו לפר"א כו, הערה מ. ע"י שם]. שו' 63: ולקח צאן ובקר ועבדים ושפחות. ובביאור: ע"פ בראשית כ יד (הובא בפדר"א במקום אחר). — לא ירדתי לסוף דעתו של המבאר: א) הרי הדברים מפורשים בפר"א כא. ב) לשם מה אנו זקוקים לפר"א, הרי זה מקרא מפורש!

עמ' 118, ביאור לשו' 65: ואינו נזכר בפר"א. — שם הוזכר אמרפל, שהוא הראשון, ואילו הפיטן, שזקוק היה לסיום "מים", נקט כדלעומד מלך עילמים, אף שהוא השלישי בפסוק א — הרי נזכר ראשון בפסוק ט!

— אקרא ולא אבין. הרי הכתוב עומד וצווח: ויחלק עליהם לילה... ויכם... וישב

את כל הרכוש (בראשית יד טו"ט)! [שבתי והתבוננתי, שיש כאן "טעות הבחור הועצער" אשר שרבב לכאן הערה השייכת להלן, בביאור לשו' 70, כי ממהד' רד"ל נשמט רובו הגדול של פרק כח, כשם שנשמטו ממנה ושנו בה דברים רבים המצויים בהוצאות הראשונות של פר"א. והדברים עתיקים...].

שו' 73: האיל אשר ראית. ובביאור: ואין הבאה זו במדרש. — ישנה במדרש אגדה ובלקח טוב.

עמ' 127 שו' 5: מקולות שבעה. — עי' מחזור ויטרי סי' קמ (עמ' 111) בשם ילמדנו: כנגד ז קולות שבתורה. עי' גם תורה שלמה, חלק טו, עמ' 99, סימן רב בביאור. ושם נתכוין הפייטן למשנה סוף מסכת קינים: כשהוא חי קולו אחד, וכשהוא מת קולו שבעה. עי' מהד' ר"ח אלבק, עמ' 437.

עמ' 143: תחנה לתוקע. לוקחה מספר חמדת ימים חלק ד' פרק ז' (דפוס שנת תתכ"ג!) דף מ"ב ד'. — ודאי הכונה להוצאה השביעית של ח"י שנדפסה בויניציאה בשנת תקכ"ג. בהוצאה הששית שנדפסה בליוורנו תקכ"ב—תקכ"ד, מצויה התחנה בדף מט ע"ב והיא פותחת: רבנו של עולם [ולא: רבון העולמים] ויש בה שניים רבים.

עמ' 159, שתי שורות אחרונות: תהלי' קיט כב גל מעלי חרפתה. — צ"ל: גל מעלי חרפה ובת.

עמ' 164 בית 13: ירד אשר הוריד אמרים / והדריך בכור שור מחמורים. ובביאור: משה רבנו הנקרא ירד (ע"פ חידוש הפייטן)... והוציא לחרות... את ישראל הנקרא בכור שור (ע"ש דבר' לג יז) מעבדות מצרים שנמשלו לחמורים... — א) אין זה 'חידוש הפייטן' אלא מפורש הוא בויקרא רבה א ג: (משה נקרא) ירד, שהוריד את התורה מלמעלה למטה! ב) היכן מצינו שישראל נקרא בכור שור. אין הכתוב (ובעקבותיו הפייטן) מדבר אלא ביוסף, שאת ארנו שחרר משה מן המצרים. כדאיתא במסכת סוטה דף יג ע"א!

בית 14: יען אשר נוקש בעשר / נחרתו בו מיתות עשר. — גלאו המפרשים לפענח את הרישא. ולי שמואל הקטן נראה, שצירף הפייטן שני מנינים של חטאי מרע"ה: ששה עונות (תנחומא ואתחנן ו. ראה הערה לח אצל רש"י) וארבע חטאות (ילמדנו, בילקוט חקת תשסד). והרי ביחד עשרה מוקשים שבגינם נגזרה מיתה על רועה נאמן, ומיתה זו נחרתה בתורה עשר פעמים, כמבואר בפסיקתא שהביא המהדיר בביאורו.

שו' אחרונה: ויק' ט א. — צ"ל: ויקרא י א.

עמ' 171 שו' 31: ואתה הוא מלך אל חי וקים. ובביאור: שבח רגיל להקב"ה באגדה (כגון ברכות דף ל"ב א' מה שמך הגדול חי וקיים לעולם...) ובתפלה (כגון בתפלת שחרית למלך אל חי וקיים וזמירות יאמרו...). — השבח מלך אל חי וקיים רם ונשא מפורש הוא במסכת חגיגה דף יג ע"א! וכן ב'עזרת אבותינו'.

עמ' 173 שו' 3: ע' 70 — צ"ל: עמ' 79.

שו' 5: טעם נכונה [!] במי ימצא. — וכן בש"נ ובביאור: נכונה. ברי שצ"ל: נכונה.

עמ' 174 שו' 13: פתחי תשובה לא נפתחו. — עי' מדרש תהלים סה ד: שערי תשובה אינן ננעלין לעולם.

עמ' 175: סימן: א"ב בנימין. — צ"ל: בנימן.

שו' 9: צבא בשלחך לחבשו בהדר. ובביאור: בשלחך את המלאכים... לאו דווקא לחבשו אלא לבקרו אחרי שהיה כואב במילה, ע"פ... בבא מציעא דף פ"ו ב'. — והרי שם מפורש: רפאל, שבא לרפא את אברהם!

עמ' 176 שו' 13 — 14 — יש לסמן את ראשי התבות: בחיריך נא... יחזלינו מרום... נחומיך.

עמ' 178 שו' 14: א'פמות — צ"ל: אפמ'ות (יש להעביר את הסמון מאות א לאות מ).

בכותרת למשלש: סימן: בנימין. — צ"ל: בנימן.

שו' 3: נוי ארבעים קולות בהריענו. ובביאור: כמנהג הגאונים ומנהג אשכנז. — הוסף: והובא הטור (החמישי) באור זרוע רסט: בקדושת אגן הסהר שעשה ה"ר שמשון בר יונה זצ"ל כתב: נוי וכו'. וכן בתוספות לראש השנה לג ע"ב ובהגהות מימוניות, שופר, פרק ג הערה ת. ואולם בסמ"ג מ"ע מב ובמרדכי: ר' בנימן.

עמ' 179 שו' 1: ברית בתרים. ובביאור (עמ' 180): יש להגיה 'בשרים'. — ראה הערתי לעמ' 101 בית 7.

שו' 6: משפט ודין נסתרה דרך / וחב ביוצאי ירך. ובביאור: ... בפני הפייטן היה כנראה מדרש שבגלל זה אירע לו ענין דינה... הביא אשמה על בניו, וכנראה רומז הוא על ג' עבירות ע"ז גילוי עריות ושפיכות דמים. — איני יודע מה ענין דינה לכאן? והיכן נרמזו ג' עבירות? ואולם עי' בראשית רבה צא י: מעולם לא אמר יעקב אבינו דבר שלבטלה אלא כאן, אמר הקב"ה אני עסוק להמליך את בנו במצרים, והוא אומר למה הרעתם לי. הה"ד נסתרה דרכי וגו' (ישעיה מ כו). וראה שם במנח"י (עמ' 1134).

עמ' 180 שו' 9: משפט טוב בשלח את העם. ובביאור: כשהקב"ה (טוב ע"ש תהלי' קמה ט) רצה להוציא את העם ממצרים. — לפענ"ד הכונה לחשה רבנו. ע"ש שמות ב ב ועי' סוטה יב ע"א. ויגיד עליו רעו: משפט ירא וישפט / מי שמך שר לשפוט (שו' 10).

עמ' 181 שו' 22: משפט תורמי כסף ברין / היות למו לזכרון. ובביאור: שתרמו תרומת כסף ונחושת לאהל מועד בשמחה (שמות לה כד). — תבת ינחושת' מיותרת! ואין הכונה לשמות לה כד אלא לשמות ל טו, שם מפורש: והיה לזכרני ישראל לזכרון!

עמ' 183. ש"נ שו' אחרונה: תשק עדו. — צ"ל: 8 תשק עדו. ולביאור (עמ' 184) השוה לעיל, עמ' 163 בית 8 ועמ' 179 שו' 6. והערתי לשם.

עמ' 192: סימן: א"ב בנימין. — צ"ל: בנימן.

עמ' 194: סימן: א"ב (משולש) בנימין. — צ"ל בנימן.

עמ' 201. ביאור לשו' 1: כנראה מוסבים כל הביטויים הבאים בפיוט זה (אבירי ארץ, לריט"ע) על ישראל. — יש לציין, כי שונה פיוטנו מפיוט אדירי איומה (77), המדבר על ישראל והמלאכים, ומפיוט כל שנאני שחק (לרשב"י 109), המדבר על המלאכים וישראל. ואולם בעלי בינה אצל ריט"ע (201) הם ישראל, ואילו אצל רשב"י (110) הם המלאכים. ועי' ראש השנה כא סוף ע"ב: נ' שערי בינה

גבראו בעולם וכולן ניתנו למשה, חסר אחד, שנאמר ותחסרהו מעט מאלהים (תהלים ח ו). ובפירוש רבנו חננאל: ג שיערי בינה גבראו בעולם למלאכי האלהים! עכ"ל. וכן תרגם יונתן: וחסרתא יתיה קליל ממלאכיא. וכן פירש רש"י: מאלהים, ל' מלאכים. וכן ראב"ע: מאלהים, המלאכים. וכן רד"ק: מאלהים, הם המלאכים. שו' 2 (מלמטה): 5 דופקי דלתות. — צ"ל: 4.

עמ' 210 שו' 94—96: הסתכלי וראי בבני כמה מעמרים במצות להבחנה / תפלין בראש ובזרוע ומזוזה בפתחיהם נתונה / מילה בבשרם וציצת בבגדם ובפיהם תורה ובינה. — עי' מנחות מג ע"ב: חביבין ישראל, שסיבבן הקב"ה במצוות. תפלין בראשיהן ותפלין בזרועותיהן וציצת בבגדיהן ומזוזה לפתחיהן (נ"א: ומזוזות בפתחיהן)... וכיון שנוכר (דוד) במילה שבבשרו נתישבה דעתו.

עמ' 216 שו' 8: פבולות מתחת זרועות עולם לכפא. — השוה מחזור י"כ עמ' 390 שו' 22 ועמ' 738 שו' 5.

עמ' 220, ביאור לשו' 2: ואלה דברי המשנה: מאתים וארבעים [ושמונה] איברים באדם. כצ"ל.

עמ' 222 שו' 5: צבי לצדיק. ובביאור: ואינו ברור מי [כצ"ל!] הוא הצדיק: יש מפרשים הקב"ה — כך נמצא בפירושים עתיקים, ומסתבר — וי"מ ישראל (ולא מצאתי לא זה ולא זה במדרשים ידועים). — ממדרש שיר השירים רבה (ב א ב) נראה שהכונה להקב"ה. ואילו יונתן ורש"י ורד"ק מפרשים את הכתוב (ישעיה כד טז) על ישראל. לפי הבבלי (סנהדרין צד ע"א) הכונה לחזקיה מלך יהודה, ולפי פרקי רבי אליעזר (פרק לז) הכונה ליעקב אבינו.

עמ' 228 שו' 10: ויקבלו עול מלכותך [עליהם]. ובביאור: לשון המשנה, כגון ברכות ב' ב' כזי שיקבל [כצ"ל!] עליו עול מלכות שמים תחלה, וכן בתפלות עתיקות. — השוה תפלת עלינו לשבח, על כן נקוה: ויקבלו עול מלכותך.

עמ' 318: סימן: ... מנחם [כפול] בר יעקב... — צ"ל: ברבי יעקב.

עמ' 323: סימן: ... חזק. — צ"ל: חזק ואמץ.

כרך ב יום כפור

עמ' כג שו' 4: הראשון נכנס לסדור ר' סעדיה גאון. — הוא פותח: אזכיר גבורות. שו' אחרונה: השנייה היא יותר ארוכה. — צ"ל: השנייה, "אשוחח נפלאותיך", היא יותר ארוכה.

עמ' כח: מהר"ם מרוטנבורג... הנהיג לומר... אנו מתירין להתפלל עם העבריינים. — המהדיר קיצר כאן והאריך במקום אחר (טורי ישורון, תשרי תשל"ב). אף שם הוא קובע כי "לפי המסורת שבידינו הונהג המנהג ע"י ר' מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג, האחרון בבעלי התוספות". נעלם ממנו כי המנהג נזכר כבר בספר ראבי"ה, רבו של ר' יצחק אור זרוע שהיה רבו של מהר"ם, ואף הוא לא הנהיג את המנהג מדעתו, אלא קבלו מקודמיו. וכבר העיר על כך חוקר התפלות והברכות ר' נפתלי ויזר הי"ו, במאמרו 'ההיתר להתפלל עם העבריינים' — טורי ישורון, חנוכה תשל"ב, עמ' 34—35. אף הוא הסביר את הבטוי 'על דעת המקום ועל דעת הקהל' ובקביעת מקומו בפתיחת כ"ל נדרי (קודם לבישיבה של מעלה ובישיבה של מטה' או לאחריו). כמו כן הביא נוסח מחזור אלג'יר: על דעת המקום... אנו מתירים לעצמנו להתפלל עם העבריינים ומתירים לעבריינים להתפלל עמנו. נוסח אחר העתיק מתוך כ"י משנת שיז: קודם שיתחיל החזן כל נדרי יאמר בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה על דעת המקום ועל דעת הקהל אנו מתירין להתפלל עם הבריונים. כך מצאתי בתשב"ץ.

עמ' מח: תאפדום אפודת עולם. — בפיוט זה אני מוצא דמיון רב ל'הושענא' של הקילירי הפותחת תתננו לשם ולתהלה. ולבי אומר לי, שהקילירי הושפע מפיוט קדום זה.

עמ' 1 שו' 6: שביקין. ובביאור: כלשון חז"ל... שביק לך (...מחול לך). — התרגום המלולי של שביקין הוא: עזובים. וכן תרגם אונקלוס: ועזוב (דברים לב לו) — ושביקין. אף יונתן תרגם: כי לא אלחן ישראל (ירמיה נא ה) — ארי לא שביקין בית ישראל. והשתמש בו אונקלוס לתרגום טליחה (שמות לד ט: וסלחת — ותשבוק. ויקרא ד כ ועוד: ונסלח — וישתביק. במדבר יד כ: סלחתי — שבקית).

עמ' 10: סימן א"ב. — צ"ל: תשר"ק.

עמ' 31 שו' 6: וצות מתוקה. — השוה: וצוותין בסימא (סוכה נב סוף ע"א).

עמ' 43 (גם 288 575 707) פסוק 14: שמע קולנו ה"א חוס ורחם עלינו. וקב"ל ברחמים וברצון את תפלתנו: (אין במקרא). — יש לציין, כי הוא לשון ברכה טז בתפלת העמידה.

עמ' 48 (גם 292 579 711): [מחבר אליהו הזקן]. — המהדיר נגדר אחרי ישראל דודזון (אוצר השירה והפיוט א 8820) שרשם פיוט עתיק זה (אתה מבין תעלומות לב) כיצירתו של ר' אליהו הזקן. וכבר קבע בקי ומומחה, ר' עזרא פליישר יצ"ו,

כי זה פיוט אלפביתי לא-חתום, קדום מאוד, בלתי מחורו, כתוב במרובעים נוסח יוסי בן יוסי, ואין שום סיבה לחשוב שהוא לר' אליהו (קבץ על יד כא, תשמה, 59).

עמ' 54: עננו אבינו עננו. ובביאור: פיוט עתיק אלפביתי... אותם הכינויים נאמרים בהושענות בתפלה: הושענא למענך אלהינו הושענא, שמסתמא גם היא היתה פיוט אלפביתי שלם. — ראה עתה מחזור סוכות עמ' 170, המשך הפיוט (אותיות ה—ר).
עמ' 99: סימן: א"ב. — צ"ל: א"ב (כפול).

עמ' 112: אמיד נשאתי. — ה'רשות' הכנים חיים שירמן במבחר השירה העברית באימליה, ברלין תרצד, עמ' כז—כח.

עמ' 117 שו' 13: פלמם מעמק שוחה — צ"ל: מעמק. וכן בביאור: מעומק.

עמ' 118 שו' 16: ומה יגנב דעת. ובביאור: המונח התלמודי של גניבת דעת הבריות... העבר ע"י הפייטן לרמאות כלפי הגבוה. — כבר דרשו רבותינו על הכתוב ויצא קין מלפני ה' (בראשית ד טז) הפשיל דברים לאחוריו ויצא כגונב דעת העליונה (בראשית רבה כב יג). וכן פירש רש"י: יצא בהכנעה, כגונב דעת העליונה.

עמ' 125: אדר יקר. — אף פיוט זה הוכנס למבחר השירה העברית באימליה, עמ' כח—ל.

שו' 10: יושב בסתר עליון. ובביאור: תהלי' צא א, לפי תפיסת הפייטן: העליון היושב בסתר. — אף חז"ל פירשו כן. עי' סוטה ט ע"א: היא עשתה בסתר, יושב בסתר עליון שם בה פנים. השוה גם ויקרא רבה, מהד' ר"מ מרגליות עמ' תקמו. [שבתי וראיתי בביאור ל'האוחז ביד' (שו' 12 — עמ' 226 במחזור ר"ה, 414 במחזור י"כ) הובא לשון התרגום בתהלים].

עמ' 146 שו' 9: מעבדיו. — ע"ש איוב לד כה: לכן יכיר מעבדיהם (מעשיהם).

עמ' 147 שו' 1: אמונתך בעליונים. בריתך בתחתונים. ובביאור: עליונים ותחתונים נקראו צבא המלאכים ובני אדם בתלמוד ומדרש, כגון ויק"ר ט' ט' ע' קצג כשברא הקב"ה את עולמו עשה שלום בין העליונים לתחתונים. — שם הכונה לשמים וארץ ולא למלאכים ובני אדם. אך עי' כתובות קד ראש ע"א: עליונים מבקשין את רבי והתחתונים מבקשין את רבי. יהי רצון שיכופו תחתונים את העליונים.

עמ' 148: סימן: א"ב. — חציו שלפיוט א"ב כפול (א ג ז ט י כ ל מ נ ר ש ת).

עמ' 151 טור 33: פנים ולא ערף נתאמים. ובביאור: המלאכים הנתאמים מארבע פנים ואין להם עורף, כמתואר ביחז' א ז. ט, ושם כתוב: לא יסבו בלכתם, מפני שאין להם עורף. — עי' חגיגה טו ע"א: גמירא, דלמעלה לא הוי לא ישיבה ... ולא עורף. פירש רש"י: דבכל צדיהן יש להם פנים.

עמ' 156 שו' 3: מי יערך קצם עזוזך. — צ"ל קצם עזוזך.

עמ' 164 שו' 118: וזכות הררי קדם זכרת. ובביאור: כינוי לאבות (דבר' לג טו) בפי הפייטנים. ואין דרשה זו נמצאת במדרשים הידועים. — בספרי (ברכה

שנג) דרשו 'ומראש הררי קדם' (בברכת משה ליוסף) על האבות! ובפרשת העגל חלה משה את פני ה"א ויאמר: זכר לאברהם ליצחק ולישראל וגו' (שמות לב יא—יג) וגרסינן במסכת שבת (דף ל ע"א): עמד משה לפני הקב"ה ואמר כמה תפלות ותחנונים לפניו, ולא נענה, וכשאמר זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך, מיד נענה!

עמ' 167 שו' 179: בעבור כבודך על פנים. — צ"ל: בעבור.

1234567

עמ' 168 שו' 188: מדורת אש ואודים עשנים. — צ"ל: עשנים. שו' 189—190: ורבותי קדש צבא עליונים / בשורם כי תצדיק בנים. אשר לעבדים לך נקנים / יתמהו זה לזה בתמהונים. ובביאור: רבבות של מלאכים... הענין בלתי ידוע ממדרשי חז"ל. — ע"י ברכות כ ע"ב: אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה... והלא אתה נושא פנים לישראל...

עמ' 180 שו' 11: הבוראם בריה חדשה עושם ובוועלם. ובביאור: ע"פ דרשת חז"ל... אמר להן הקב"ה מכיון שנכנסתם לדין לפני בראש השנה ויצאתם בשלום מעלה אני עליכם כאילו נבראתם בריה חדשה. — ע"י הדר זקנים, פרשת פינחס (דף סא סע"ב — סב רע"א): ועשיתם עולה לריח ניחוח. יש במדרש... כיון שנכנסו ישראל לדין הרי הם כמו שעשויים מחדש. וזהו שייסד הפייט בהתכן. הבוראם בריה חדשה. וצריך לאומרו אחר האוחז. ונראה לה"ר אהרן שאין לאומרו כי אם ביום כפור, שהוא הלשון ממש שייסד הפייט (מנה) [נמצא?] בשוחר טוב גבי יום הכיפורים... והב"ה מחזיר אותם ביום הכפורים, שמוחל להם על כל עונותם ובוראם בריה חדשה. עכ"ל התוספות. וע"י מדרש תהלים, סוף מזמור קב.

1234567

עמ' 192 שו' 5: ימידוך. ובביאור: ישירו לך בפיוטים וכו'. — על דבריו המאלפים של המהדיר יש להוסיף, כי בהצפירה כ (1893) עמ' 776 פרסם צבי הכהן שערשעווסקי הערה בשם עולת החג, בה הוא מפרש: ימידוך ישבחוך (ע"פ אגרות שד"ל ח"ז עמ' 1019] שהיא מלה יונית ורומית ענינה תהלת האל, כלומר שירה ופיוט כשבח האל)). והעיר יואל פייגין (שם, סוף עמ' 827) שכבר פירש כן [ר' ברוך יצחק ליפשיץ] בנו של בעל תפארת ישראל למדות א ג הערה כו. [ולאחרונה האריך לשון בענין זה נחמיה אלוני בנספח לספר האגרון, מאת רב סעדיה גאון, ירושלים (תשכט), עמ' 409 — 442].

שו' 7: ינגידוך. ובביאור: יכירו כי אתה נגיד עליהם. — ושם יש לפרש: ינשאוך וימליכוך בדברי נגידים. השוה שבת פח ע"ב: נגידים. כל דבור ודבור שיצא מפי הקב"ה קושרים לו שני כתרים.

עמ' 228 שו' 8: שמח האב בזביחה בעל משה בנו / עלץ הבן בקרבנו בבחתנות אפריונו. ובביאור: כאילו נכנס לחופתו. וכנראה הולך הפייטן בדרכי ספר הישר פ' וירא (ויאמר יצחק אל אביו כל אשר דבר אליך ה' אבי אעשה בשמחה ובטוב לב... ויהי לב אברהם שמח בדבר הזה אשר צום ה', אך עין במר תבכה ולב שמח). — בספר הישר אין רמז לחופה, אף הוסיף: עין במר תבכה. ואולם המקור הוא מדרש ויושע (ביהמ"ד א 37): אברהם היה דומה לאדם שהיה בונה בית חתנות לבנו, ויצחק היה דומה לאדם שהיה מכין עצמו לחופה שעשה בשמחה (בילקוט שמעוני, רמז קא, הנוסח: אברהם דומה כמי שעשה חתנות לבנו, ויצחק דומה כמי שעשה חופה לעצמו). השוה גם מדרש אגדה לבראשית כב

ו: כשם שהיה אברהם שמח לשחוט, כך יצחק שמח לישחט. ועי': שלום שפיגל, מאגדות העקדה — ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, נזירק תשי, חלק עברי, עמ' תקלה — תקלו.

עמ' 237: סימן: אב"ג ית"ץ... שמ"ע י"ה [י'הוה] אדנ"י ... — כצ"ל! שו' 3: חסיד קדוש דרוש. ובביאור: סימן חק"ד, לפי הנוסח הנפוץ בחוגי חסידי אשכנז (במקום חק"ב הנהוג במקורות ספרדיים). — פיוט זה מיוחס לר' יהודה החסיד וכן מצינו נוסח זה אצל תלמיד תלמידו [ר' יצחק אור זרוע] מהר"ם מרוטנבורג בפיוטו לתפלת נעילה ותערב פגיעת (להלן, ראש עמ' 770): חפז קדשת דורשי. עי' גם שו"ת הרשב"א ח"א סי' רך: שם בן ארבעים ושתים אותיות... יש חלוק קצת אותיות בין המקובל ביד חכמי ארצנו למקובל ביד חכמי אשכנז. ובקשה המקובלת בידנו שעשה רבי מחזיק בן הקנה — האותיות כמקובל ביד חכמי ארצנו. עכ"ל הרשב"א. בהמשך הוא מודיע לשואלו כי הוא מצרף העתק מדויק של השם. אך העתק זה נשמט בדפוסים.

ואולם מצאנו עדות מפורשת על כך, שהגירסא חק"ד היתה גירסת חסידי אשכנז, בניגוד לגירסת הספרדים (חק"ב). בספר מגדל דוד למקובל ר' דוד ב"ר יצחק גינצבורג מפולדא, והוא אוצר מדברי קבלת הראשונים, אשר חברו בשביל בנו ר' מאיר והשלימו בשנת שנה. הספר נשאר בכ"י והוא שמור בשלשה העתקים בספריות ירושלים, קמברידג' ולונדון. בכ"י ירושלים (397) דף 221 ע"א מעיד המחבר על שם בן משה שיש הפרש בקריאתו בין חכמי ספרד וחכמי אשכנז, ובקשת ר' מחזיק בן הקנה היא כיד חכמי ספרד. ובדף 336 ע"א הוא כותב: מצאתי שיש בעלי הקבלה מקובלים אנשי חסידי אשכנז בעלי קבלה ואנשי שם ומקובלים אשר המה מעבר לים, בפרט מחכמי צפת תוב"ב, שמחולקים באות אחד מן השם והוא אות השבעה ועשרים... שחסידי אשכנז גורסין וקבלתם היא חק"ד טנ"ע... וחכמי צפת גורסין חק"ב טנ"ע... בדף 340 ע"א הוא מעתיק את פיוטנו זה: זאת התחינה שעשה הרב רבינו יהודה חסיד ז"ל מרעגנשבורג... ובראשי תיבות נסמך שם בן מ"ב ושאר שמות...

כששים שנה קודם לכן (בשנת רצה או רצח. ראה ק"ס סא 929—932) נדפס בקושטא קובץ תפלות מירושלים בשם תפלה לדוד. טופס יחיד נשתמר בספריית לונדון ותצלומו בספריית ירושלים. בדף 20 ע"א: בקשה מיוחדת על שמות הקדש. היא הסליחה שלפנינו, בשנויים קלים, אך אחד מהם חשוב מאוד והוא: חסיד קדוש ברוב. והסימן הוא חקב.

במחזור ספרד שנדפס כחמישים שנה לאחר מכן, היינו בשנת שמד (תמונות תחנות תפלות ספרד... ופיוט ופזמון בתוכו... ויניציאה... שלום שלום לרחוק ולקרוב), נדפס פיוטנו זה בדף תרעא, באותו נוסח. ובנוסח זה נדפס הפיוט בספר שערי ציון לר' נתן נטע הנובר. שער ג (אמשטרדם ת"א, דף כח סוף ע"א). כן נדפס הפיוט בסוף פי' הר"א מגרמיוזא על ספר יצירה, פרעמישלא 1883 [תרמג], מתוך כתב-ידו של מהרצ"א מדינוב אשר העתיקו בשנת תקפז מספר כתב יד. אף כאן כמה שנויי נוסח ובהם ברוב. אך נראה שהיתקון אינו מקורי.

וכבר מצאנו עדות קדומה לגירסת חק"ד בפירושו של ר' משה מבורגוש על שם בן מ"ב אותיות. המקובל ר' משה בר' שלמה בר' שמעון מבורגוש היה תלמידו

של ר' יצחק בן יעקב הכהן, ופירושו לשם מב נדפס בתוך ליקופים מרב האי גאון, ווארשא תקנח, בשבועים ובהשמטות. הפירוש נמצא בכ"י בספריית הבודליאנה באוקספורד (מספרו 1565). תצלומו שמור במכון לתצלומי כ"י בירושלים (ס' 16933) אף הוא אינו נקי משבועים, אך משניהם יחד הרכבתי את הנוסח שאביא להלן (דף י ע"א בדפוס, 104 ע"ב — 105 ע"א בכת"י):

עוד מצאתי נוסח א' תק"ד ט"ע. ולדעת כוונת נוסחא זו פירש גאון חסיד וחכם [הכוונה, כנראה, לרבי יהודה החסיד] שקבל כי חק"ד בא"ת ב"ש טד"ק, כלומר, שתעלה התפלה דרך טדקי הרקיע. וגם ט"ע. שרוצה לומר, שיטע גילה בלב המתפלל וידע שתפלתו נשמעת. וגם ראיתי לשון זה נוסחא אחרת בכוונה זו לדעת הגאון, שהוא מבאר ענין השמות בסדר כוונת התפלה, עושה טדק ונטע עצמו לשמוע. ולפי סוד כוונתנו ראוי להתעורר ולהבין, כי חצי שם קדוש זה רומז לסוד חק דלת החכמה. והבן זה. וגם בו נרמז סוד שם בן שתיים עשרה אותיות [א'היה י'הוה א'דני] הרומזת סתרים נפלאים למקובל מסוד מעבר יב"ק [בגימטריא חקד — כמנין שלושת השמות].

עמ' 254 טור 37: אוֹתָּהּ — צ"ל: אוֹתָּהּ.

עמ' 255 שו' 11: יום כפור מיחם מִיָּמִים. ובביאור: ר"ל מכל הימים. — השוה קילירי במחיה למוסף י"כ: יום מִיָּמִים הוחם / יום כפור המיחם (להלן 334). ובביאור צוין לפס"ר). וכאן בא רבוי זוגי במקום רבוי רגיל, וכן בשו' 12: תהומים במקום תהומים, בגלל החרוז. ושמה הכונה כאן: מיומים, משני ימי ראש השנה. כמו שדרשו את הכתוב בהושע (ו ב) יחינו מיומים [שני ימי ר"ה] וביום השלישי [י"כ] יקימונו, וכן את הכתוב בספר במדבר (יא יט) לא יום אחד... ולא יומים — לא יהיה לכם אכילה ביום הכפורים ולא בשני ימים של... ר"ה (דעת זקנים מבעלי התוספות). וכמו כן דרשו את הכתוב בספר שמות (כא כא) אך אם יום הכפורים או יומים ר"ה יעמוד בתשובה... (נחל קדומים, בשם מהר"י מפוזנר). [שבתי וראיתי במחזור ראש השנה, עמ' 91: יחינו בקדם מִיָּמִים אהיה / ביום השלישי יקימונו ונחיה. ובביאור: הקב"ה ששמו אהי (שמות ג יד) יחינו מיומים, ופירושוהו שכשם שגאלנו משתי גלויות יגאלנו מגלות השלישית, גלות אדום (רו"ה ועוד, וכ"ה בכ"י ו 298). ויותר נראה שהפייטן נתן לפסוק מובן חדש זה: אחרי יומים של ר"ה יקימונו ביום השלישי, והוא יוה"כ, ויחתמנו לחיים (המפרש בשם י"מ, וכן י"מ זקש)].

עמ' 277 שו' 7: כחשש להבה. ובביאור: ישע' ה כד. — יש להעיר, כי בספר ישעיה (שם וכן לג יא) 'חשש' מקביל ל'קש' אבל הפיטנים משתמשים בה בהוראת אש. כפי שהוכיח ר' מנחם זולאי ז"ל במאמרו 'חשש-אש, חושש-בוער', שנתפרסם בקונטרס עניני לשון, ערוך בידי חנוך ילון. ירושלים, אייר תשכ"ב, עמ' 4—5. ראה גם הערותיו של ר' שרגא אברמסון, שם, מרחשון תשנ"ג, עמ' 40. [שבתי וראיתי במחזור ראש השנה, עמ' 121, בביאור לשו' 102: חששי יקד (ע"ש ישע' ה כד, לג יא) כנראה תפס הפייטן 'חשש' במשמעות ניצוץ אש או כדומה].

עמ' 296: וכל הפיוט (איום ונורא הכולל ויכוח בין גוף לנשמה) מבוסס על המאמר סנהד' דף צ"א א'... גוף אומר נשמה חטאת... ונשמה אומרת גוף חטא... הקב"ה מביא נשמה וזורקה בגוף ודן אותם כאחד... — ולי מסתבר, שהפייטן השתמש

בנוסח שבויקרא רבה ד ה. ראה למשל טור 8: צפור מהורה וטור 12: וכאבן...
השלכת. אף הקדים צפור לאבן. ואילו בסנהדרין: הריני מוטל כאבן דומם בקבר...
הריני פורחת באויר כצפור.

עמ' 299 שו' 15: היה היום ומחר איננו. — השוה להלן, עמ' 373 בית 12:
אם עודנו היום בארץ / איננו מחר עלי ארץ, ועמ' 590 שו' 12: היום עודנו.
ומחר איננו. ולשון אחרון הוא לשון ירושלמי סנהדרין סוף פרק ו. אף ר' יחיאל
בן אשר בתוכחתו אדם ילוד אשה (טור 32) שר: היום הנך / ומחר אינך.

עמ' 302 שו' 8: חפשו מאדמונים. ובביאור: תוציאנו לחירות ממלכות אדום.
— הפירוש הנכון הוא: שחרר אותנו מחטאינו אשר יאדימו כתולע.

עמ' 304: סימן: א"ב כפול. — בחלקו א"ב משולש (א ג ו ז ט י כ פ ש).

עמ' 333 שו' 10: בצדקו תדיח כתמים — ע"ש ישעיה ד ד: ואת דמי ירושלם
ידיח מקרבה. השוה גם להלן עמ' 403 שו' 66: וכתמם וצאם מרחיצים ומדיחים.

עמ' 344 שו' 3: הוגי המלך קדש. ובביאור: ע"ש יחזק' א כד קול המולה כקול
מחנה, ולשון דומה בפיוט 'אאפיד' 3 (שחרית א' דר"ה) הוגי הגה המולה, ר"ל הוגים
בתורה. — שם (עמ' 76) ביאר המהדיר: הוגי הגה המולה המלאכים, ע"ש יחזק'
א כד קול המולה כקול המחנה [צ"ל: מחנה]. עכ"ל. מסתבר, שבשני הפיוטים
הכונה למלאכים ולא לישראל.

עמ' 360: אמרו לאלהים. — שינויי הנוסח לפיוט זה מתוך קטע הגניזה (אנטונין
959) הדפיס המהדיר במבוא (עמ' מ—מא, הערה 8).

עמ' 373 בית 12: אם עודנו היום בארץ / איננו מחר עלי ארץ. — ראה
הערתי לעמ' 299 שו' 15.

עמ' 375 בית 10: ואבית תהלה מקרואי עין. — צ"ל: מקרואי אין. וכן בביאור:
מקרואי אין ע"ש ישע' מא כד הן אתם מאין.

עמ' 390 שו' 22: תולה תכל בזרוע ידו. — השוה מחזור ר"ה עמ' 216 שו' 8
ולהלן עמ' 738 שו' 5.

עמ' 399 שו' 25: חמק שובבה — ע"ש ירמיה לא כא: עד מתי תתחמקין הבת
השובבה. עי' יונתן רש"י ורד"ק.

עמ' 401 שו' 42: וכרובים הנצבים / כמו רובים / בשער בת רבים. — עי'
יחזקאל י ג—יט: והכרובים עומדים מימין לבית... פתח שער בית ה'... ועי' סוכה
ה ע"ב וחגיגה יג ע"ב: מאי כרוב... כרביא. שכן בבבל קורין לינוקא רביא.

עמ' 403 שו' 66: וכתמם וצאם מרחיצים ומדיחים — ע"ש ישעיה ד ד: אם חזן
אדני את צאת בנות ציון ואת דמי ירושלם ידיח מקרבה. השוה גם לעיל עמ'
333 שו' 10: בצדקו תדיח כתמים.

עמ' 406 שו' 31: ואתה הוא מלך אל חי וקים. — ראה הערתי למחזור ר"ה
עמ' 171 שו' 31.

עמ' 409 שו' 14: אבות ובנים. ובביאור: העולם ועם ישראל. — צ"ל: אבות העולם ועם ישראל.
שו' 17: נאצות — צ"ל: נאצות.

עמ' 417: סימן: א"ב. — שמא צ"ל: סימן: א"ב מנצפ"ך (המפרש... הנאה... הצר... בפי כל) שלמה (שבתו לעד מקוים... האל). ולולא דמסתפינא מלגלוגו של ראבי"ה אמינא עוד: הלל בר ברוך (הוא... לכן להקדישו... באימה וביראה... ברוך)...
טור 5: המפורש בשבעים שמות. ובביאור: רומז כנראה למדרשים כגון במד"ר י"ד כנגד ע' שמות שיש לו להקב"ה (שמקורו נעלם ממני, ובמדרשים אחרים נמסר לנו ששמו של הקב"ה ע"ב אותיות, ע"י ב"ר [מד] יט ע' 442). וי"ג בשבעה שמות, בהתאם לשמות שאינן נמחקים (מס' סופרים ד' א'). —

א) שבעים שמותיו של הקב"ה מנויים באגדת שיר השירים (מהד' רש"י שכטר, עמ' 9). ע"י גם מדרש הגדול לבראשית, מהד' ר' מרדכי מרגליות, עמ' תשעג-תשעד (ובהערות). וע"י עוד בפי' רמ"ה למחזור יום א של שבועות, רדלהים תקצב, דף 26, וליום ב של שבועות, דף קד ודף קכד. וע"י שה"ש זוטא פ"א ואדר"ע (בתי מדרשות ח"ב, מהדורה חדשה, דף שג).

ב) בענין שבעים — שבעים ושתים. ראה עתה מאמרי ברבעון צפונות ד (תמוז תשמ"ט) וביחוד, סוף עמ' צו והערה 17, וראש עמ' צח והערה 23.

ג) המספר שבעה שמות אינו במסכת סופרים אלא ברמב"ם, יסודי התורה ו א"ב. ומקורו במסכת שבועות דף לה סע"א. השוה גם שמות קדש וחול (דביר א 195): שבעה שמות שאינם נמחקים... שהם שבעה כפי הקבלה.

עמ' 436 שו' 7: שְׁחִים וְדָאִים. ובביאור: דגים ושאר בעלי חיים ששוחים... ועופות הדאים. — ביוצר לשבת בראשית לשלמה הקטן, א"ל נפלא 15: שְׁחִים וְדָאִים. כן ניקד ר' יצחק בר בסדר עבודת ישראל, עמ' 625. ובביאורו יבין לשון: שחיים, הדגים. ודואים, העופות... וצ"ל ודואים. וכן נקוד בכי"י (סדור כתב יד על קלף נכתב בשנת פ"ו) וכתב עליו שם הנקדן בגליון וז"ל כל הקורא וְדָאִים תועה מדרך השכל כי ישקלנו על דרך שְׁחִים קָטִים פָּאִים שהם מחטופי העי"ן, וזה איננו תולדתם... כי דואים על שקל רואים בונים קונים כי הוא מן וְדָאִים שהוא כמו נִיָּקָן וְנִיָּקָן שהם מחטופי הלמ"ד ומהם אומר בונים קונים כן מן וידא דואים... ועוד הראיה מן כאשר וְדָאִים הנשר שהוא כמו אם וְדָאִים איש... ומן וְדָאִים יאמר רואים וע"כ כמו כן מן וְדָאִים דואים וברור הוא. עכ"ל.

לא שתו לבם (הנקדן ור"י בר) לזאת שיש כאן זוג מלים קמוצות. ואם מותר לנקד שְׁחִים (במקום שוחים) אין טעם לאסור וְדָאִים! ואולם לא זכיתי להבין מפני מה לא ננקד (אצל שני הפיטנים) שְׁחִים וְדָאִים שניהם בחולם. ע"י גם להלן, עמ' 448 שו' 13, בסדר העבודה 'אשוחח נפלאותיך'.

שו' 12: וערום עפר לחמו. ובביאור (עמ' 437): וערום הנחש, ע"ש ברא' ג א. עפר לחמו שם ג יד. — אמנם בבראשית ג יד מסופר על הנחש שנתקלל: ועפר תאכל כל ימי חייו, אך הפיטן כונתו לישעיה סה כה: ונחש עפר לחמו!

עמ' 437 שו' 13: זרעה והולידה. ובביאור: כלשון התלמוד (נדה דף ל"א א') אשה מזרעת תחלה וכו'. — ולמה לא כלשון הכתוב: אשה כי תזריע וילדה זכר! (שעליו, כידוע, באה דרשת התלמוד).

עמ' 444 שו' 3 (מלמטה): 13 — צ"ל: 133 (להלן, ראש עמ' 459).

עמ' 447: אשוחח נפלאותיך. — מן הראוי היה להודיע כאן שם מחברו של סדר עבודה זה: משלם בירבי קלונימוס (עמ' 459). כן יש לציין, כי 23 הבתים הראשונים (שו' 1 — 46) הכניס חיים שירמן במבחר השירה העברית באיטליה, ברלין תרצד, עמ' לב — לו. [ראה לעיל, ראש עמ' 434, שם צוין מקור זה לרשות לסדר העבודה הפותח: אטיף ארש מלול].

עמ' 448 שו' 13: זרם השרצת שָׁחִים ועפים. — ובביאור: במים בראת נפש חיה נמוכה, ובו בזמן בראת את העוף (ברא' א כ). — שם נאמר: ישרצו המים שרץ נפש חיה ועוף יעופף על הארץ. פירש רש"י: שרץ. כל דבר חי שאינו גבוה מן הארץ קרוי שרץ... וכל הדגים. עכ"ל. וזה הביא, כנראה, את המהדיר לנקד שָׁחִים ולפרשו 'נפש חיה נמוכה'. אך ראינו למעלה (עמ' 436 שו' 7) בסדר העבודה הראשון של ר' משלם, אמיץ כח, שהוא מנקד שָׁחִים [ראה הערתי לשם] ומסתבר שגם כאן יש לנקד כן ולפרשו: דגים השוחים בים. [שבתי וראיתי, כי שורה זו הושפעה משו' 17 — 18 בסדר העבודה 'אתה כוננת עולם ברב חסד' ליוסי בן יוסי (להלן, עמ' 466) ושם מפורש: השרצת ממים מעופפי כנף / צבאות דגים ותקף תנינים].

עמ' 448—449 שו' 19 — 22: יה ראיתו גף בעולמו / יעדת לו עזר מגלמו. ישן וננער והנה לעמו / ידע והבין שהיא מעצמו. כוננת למו בעדן חפזות / כל יקרה סכבתם לחפזות. כוננת כרע כבודה ליפזות / כרכרו כשרים אילי תועפות. — תמהני על המהדיר שראה את פרקי רבי אליעזר יב, אף העתיק ממנו משפט אחד, ולא ראה שכל שמונת הטורים מתפרשים יפה על פיו: אמר הקב"ה. אני יחיד בעולמי וזה יחיד בעולמו... אעשה לו עזר כנגדו... וישן לו... הקיץ משנתו וראה אותה שהיא עומדת לנגדו... ואמר... עצמך מעצמי... עשר חופות עשה הקב"ה לאדם הראשון בגן עדן וכולן של אבנים טובות ומרגליות... והיו המלאכים מתופפים בתופים ומרקדים כנקבות... והיו מלאכי השרת כמו שושבינים... ומכאן אנו למדים שהביאור כאן לקוי בחסר וביתר. לא אפרש אלא מלים אחדות. גף בעולמו יחיד בעולמו. כרע כושבין. אילי תועפות המלאכים. ומן הראוי לציין לשמואל ב ו יד (ודוד מכרכר בכל עו) ולתהלים סח כו (קדמו שרים אחר נוגנים) וכט א (בני אלים) וליחזקאל לב כא (אלי גבורים) ולתהלים צה ד (ותועפות הרים לו).

עמ' 452 שו' 57: עֲשֵׂר מאחים. ובביאור: אחיו מעשירים אותו במתנותיהם. — ולי נראה לקרוא: עֲשֵׂר מאחים לוי הופרש למעשר מאחיו. עי' פרקי רבי אליעזר לו: אמר המלאך ליעקב: והלא יש לך בנים ולא עשרת אותם לי. מה עשה יעקב. הפריש ארבעה בכורות... ועלה לוי מעשר קדש לה'. ראה גם תורה שלמה, ויצא, עמ' 1152 — 1153.

עמ' 453 שו' 78: קְפוּדָה — צ"ל קָקָה.

עמ' 459 אחרי שתי השורות הראשונות בביאור יש להכניס את השורה הראשונה בעמ' 460.

עמ' 463 שו' 19: ימינו פתוחה לבל שבי פשע. ובביאור: (ע"ש ישע' נט כ) עי' פרקי ר"א מ"ג. — הציון לישעיה הוא לצרוף 'שבי פשע' ובפר"א: וימין הקב"ה

פשוטה לקבל שבים. והרי זה לשון תפלת נעילה: אתה נותן יד לפושעים וימינך פשוטה לקבל שבים.

עמ' 464 שו' 31: צורר פְּשָׁקָה כֹּל מִי־בְּרָאשִׁית. ובביאור: ע"ש איוב כו ח. — אמנם שם נמצא הצרוף 'צורר מים', אך כונת הפיטן למשלי ל ד: מי צור מים בשמלה. ואף כאן צ"ל: פְּשָׁקָה.

עמ' 465: אתה כוננת עולם ברב־חסד. — מן הראוי לציין שם המחר: יוסי בן יוסי. ולהבנת הפיוט השוה אזכיר גבורות, סדרו הראשון, שנכנס לסדור רס"ג (עמ' רסד—רעה), ולמד סתום מן המפורש. בא זה ולימד על זה. שו' 8: עת תשגיח בה. ובביאור: כשתכעס עליה. — ע"ש תהלים קד לב: המביט לארץ ותרעד.

שו' 10: גבול להם שמת ופזר בינותם. ובביאור: הלשון ע"פ תהלי קד ט. ופזר בינותם גורל. — צ"ל: וְפָזַר בִּינֹתָם (השוה אזכיר 18) ע"פ בראשית רבה ד ג (27): המים העליונים תלויים במאמר... ופירותיהן אלו גשמים; ובבלי תענית י ע"א: מים העליונים במאמר הם תלויים ופירותיהן מי גשמים.

עמ' 467 שו' 25: רקמתו בפתר בצלם חזיונך. ובביאור: ע"ש תהלי קלט טו [אשר עושיתי בסתר] רוקמתי בתחתיות ארץ. — כן יש להשלים. שו' 26: זהר נשמה בגויו ערכת / כי היא תִּתְחַשֵּׁשׁ חשכי חדריו. — צ"ל: תִּתְחַשֵּׁשׁ. ושני הטורים ע"פ משלי כ כז: נר ה' נשמת אדם חפש כל חדרי בטן. ביאור המהדיר 'הנשמה מסתתרת בחשך חדרי הגוף' אינו מובן לי.

עמ' 468 שו' 39: יצרו הרגל לתאות רבעו. ובביאור: ונ"ל שצ"ל יצרה, ע"ש ברא' ג טז ואליו תשוקתך. — ודאי כך הוא. השוה אזכיר 51: ויוצר החיש תאות יצורו והרגיל עזרו לרבע תשוקתו.

עמ' 469 שו' 64: עמרתו לאמים במספר דגלים. ובביאור (470): ושד"ל תיקן "במספר מזלים" (ר"ל מזלות), שהם י"ב, לפי סדרי עבודה של פייטנים אחרים (כגון ר' שלמה הבבלי) שמסתמא הכירו את עבודת ר' יוסי בן יוסי, ומסתבר, ועי' 'אשוחח' 56. — שם (עמ' 451) נאמר: פרחי בדיו כמזרות שפרה. השוה גם אזכיר 99: ירש תאות ברכות הזריו שנים עשר שבט כשומרי הרקיע. וראה להלן שורה 106.

עמ' 472 שו' 89: אמוני עתים יִשְׁלַח לְקָדִים. — צ"ל: יִשְׁלַח לְקָדִים. [עתה ראיתי במהד' מירסקי, עמ' 185 שו' 91, שאף הוא ניקד: ישולח, אך בביאור צוין: נוסח אחר: ישלח. ויש נוסח: ישולחו.] והשוה אזכיר 142: שר פקיד נגיד מלאכת הקדש שלח [נ"א ישלח. נ"א יִשְׁלַח] לְקָדִים צירי אמונה. שו' 94: בם יכסה פשע ערות שמים. ובביאור: שהמכנסים מכפרים על גילוי עריות. — יש להוסיף ולציין לבמדבר כה א: וישב ישראל בשטים ויחל העם לזנות אל בנות מואב.

שו' 95: בכפל כתנת־בד יכסה שארו / מפסי יד עדי־עקבת רגל. ובביאור: זהו ארכה של הכתונת [כצ"ל!] לפי ברייתא יומא דף ע"ב ב' בית יד של בגדי כהונה נארגת בפני עצמה ונדבקת עם הבגד ומגעת עד פיסת היד, עכ"ל. ואילו ארכה שעד עקבת רגל אינה נמצאת בפירוש בתלמוד, אלא ברמב"ם הל' כלי המקדש

ח' י"ז אורך הכתונת עד למעלה מן העקב (כנראה ממקור עתיק). — עי' יומא כג ע"ב: מדו בד, מדו — כמדתו. פירש רש"י: כאן לימדך שיהא כתונת כהנים למדת קומתו, לא נגררות ולא מסולקות. והכי אמרינן בזבחים (דף יח). עכ"ל. ובפסחים סה ע"ב: מדו בד, מדו — כמדתו, שלא יחסר ולא יותיר. פירש רש"י: כמדתו, שוה לארץ. השוה גם רמב"ם, דעות ה ט: מלבוש תלמיד חכם מלבוש נאה ונקי... ולא יהיו בגדיו סחובין על הארץ כמו בגדי גסי הרוח, אלא עד עקבו, ובית יד שלו עד ראשי אצבעותיו. ובמסכת בבא בתרא גז ע"ב: חלוק של ת"ח כיצד, כל שאין בשרו נראה מתחתיו. פירש רבנו גרשום: שיהא ארוך עד פיסת רגלו, שלא יראה רגלו כשהוא הולך יחף. וכן פירש רשב"ם. ומן הענין לציין, כי בסדרו הראשון לא הזכיר הפיטן אלא 'עד פסי יד' (אזכיר 154).

שו' 96: בה [כצ"ל!] יפן מלא כל הארץ כבודו / ויסיר דאגת כתנת הפסים. ובביאור: עי' ויק"ר י' ו' (ע' רי) כתנת לכפר על לבושי כלאים, היך מה דאת אמר ועשה לו כתנת פסים, ועי' המקבילים, ועי' 'אשוחח' 95. — שם (עמ' 455) מעיר המהדיר: והכתונת מכפרת על שפיכות דמים, שנא' (ברא' לו לא) וישחטו שעיר עזים ויטבלו את הכתנת בדם. עכ"ל. ויותר נראה לפרש: הכתונת מכפרת על חטא מכירת יוסף. השוה אזכיר 155: עון בית יעקב יכפר בזאת מוכרי צדיק על כתונת פסים.

שו' 98: בעד חגוריאזור צלמי כשדים. ובביאור (473): ר"ל לכפר על עון ע"ז, שלא כדרשתם ויק"ר (שם) וירושלמי (שם) שהאבנט מכפר או על הגנבים או על העקמנים. — שמא הכונה לדרשת הבבלי (זבחים פח ע"ב): אבנט מכפר על הרהור הלב. ונאמר בתורה: ולא תתורו אחרי לבבכם (במדבר טו לט) ודרשו חז"ל: זו מינות (ברכות יב ע"ב). כן כתבתי באגרותי למהדיר. והשוה אזכיר 163 [במהד' מירסקי, ראש עמ' 155]: עוד ידבק בלחי באזור מתנים תועי בצלמי חגורי מתנים [בסדור רס"ג, עמ' רעא, ש"נ לשו' 155: עורי דבק בלחי באזור...]. שו' 99—100: גדול נהדר בנזר המלוכה / בהגביהו ראש במצנפת שש. גם-בה ינקה דפי פריעת-ראש / ויעביר כלמת אשה זונת-מצח. — ביאור המהדיר לא נהיר ולא סביר. אלא כך פרשהו: הכהן הגדול נהדר בציצן הזהב נזר הקודש הנתון על המצנפת שעל ראשו. במצנפת [שמא יש לגרוס בם במקום בה] יכפר על גסות הרוח [דבר שבגובה], ובציץ יכפר על עזות פנים [בציץ כתיב: והיה על מצח אהרן, ובעזות פנים כתיב: ומצח אשה זונה היה לך] (זבחים פח ע"ב). את זאת כתבתי באגרותי. ושמא יש לקיים את הנוסח בה ולפרש: המצנפת מכפרת גם על הזנות ועל הסוטה פרועת הראש. השוה אזכיר 162 [במהד' מירסקי, עמ' 154]: עסק פריעת ראש יסיר מקדשות ויצדיק קדושים בנזר מוטפות [בסדור רס"ג, שם: ויצדיק... ושים בשר!] [טוטפות].

עמ' 473 שו' 101: דמותו כתרשיש כמראה רקיע. — השוה יחזקאל א טז: מראה האופנים ומעשיהם כעין תרשיש ודמות אחד לארבעתן; כב: ודמות... רקיע; י ט—י: ומראה האופנים כעין אבן תרשיש ומראה דמות אחד לארבעתם. שו' 106: הלא בכתפיו שתי אבני-שהם / ובם שמות-שבטים כמספר דגלים. ובביאור: כמבואר שמות כח ט—י, כמספר י"ב המסודרים לפי דגלים. ושד"ל הציע לתקן גם כאן, כמו לעיל שורה 64, כמספר 'מזלים', ומסתבר. — שמא לפנינו גררא מאזכיר 169: פקד טורי אבן כמספר דגלים שמם חקוק בם וימלאו חשן. היינו ארבעה טורי אבן כנגד ארבעה דגלים. שמם של השבטים החונים על הדגלים חקוק בטורים.

שו' 107: בפתוח שמיר נוצר מבראשית. — שמות השבטים נחקקו בתוך האבנים על ידי השמיר שנברא בערב שבת בין השמשות (אבות ה ו).

שו' 108: הַצִּיָּק בם לְנוֹקְשֵׁי אֶפְרַיִם. — דברי הביאור שגבו ממני. והרי כונת הפיטן ברורה ע"פ שופטים ח כז: ויעש אותו גדעון לאפוד... ויזנו כל ישראל אחריו שם ויהי לגדעון ולביתו לחוקש. [עתה ראיתי במהד' מירסקי, עמ' 188, הנוסח: הַצִּיָּק בם. ומסתבר. אך הציון לשופטים יח יד אינו מספיק!]

עמ' 542: סימן: בנימין — צ"ל: בנימן.

עמ' 572 שו' 35—36 — המקור לבית זה הוא במסכת עבודה זרה דף יח ע"א!

עמ' 590 שו' 11: היום כאן עובר ומחר בקבר. — השוה גם להלן עמ' 648 שו' 6: כאן היום ומחר בקבר. והוא מאמרו של רבי יוחנן בן זכאי: ... מלך בשר ודם ... שהיום כאן ומחר בקבר (ברכות כח ע"ב).

שו' 12: היום עודנו ומחר איננו. — ראה הערתי לעמ' 299 שו' 15.

עמ' 595: ככתוב על יד נְבִיאֵיהָ — צ"ל: נְבִיאָךְ.

עמ' 613 שו' 10: קראו ליושב מְעוֹנִי. — השוה להלן עמ' 626 שו' 19: פני שוכן מְעוֹנִי.

עמ' 616 שו' 12: תְּמַוְּדִי [כצ"ל! כנדפס בש"נ ובביאור] מְעַפְּלֹת. — מתמידים במעשים מעוותים.

עמ' 626 שו' 17—18: קנה שבעה עד לא עולם בכנון. ראשית דרך קנויה עד לא [עולם ו] אבות והוגיה בשנון. שם ינון וכסא כבוד ובית רנון. תרופה לעוזבי רשע ועורכים בצדק ואמת חנון. ובביאור: ע"פ מאמר חז"ל פסח' דף נ"ד א' שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם, ואלו הן תורה ותשובה וגן עדן וגיהנם וכסא הכבוד ובית המקדש ושמו של משיח... והפייטן מונה את כולם חוץ מגן עדן וגיהנם (וייתכן שיש כאן שיבוש)... עד לא אבות והוגיה בשינון עד שלא נבראו האבות ולומדי תורה. — בש"נ לשו' 17 מעיר המהדיר: עולם ו יש למחוק. ועל יסוד זה בא הביאור המוזר. וכל זאת משום שברור לו למהדיר כי כונת הפיטן למאמר חז"ל במסכת פסחים. ואולם אחרי הכל עדין נשארת התמיהה על הפיטן הפותח: קנה שבעה ובהמשך אינו מונה אלא חמשה והשמיט גן עדן וגיהנם, על כן הוצרך המהדיר להניח 'שיש כאן שיבוש' נוסף, בנוסח הפיוט. אך באמת אין כאן שיבוש כלל וגם אין למחוק [עולם ו]. אין הפיוט מיוסד על הבבלי אלא על מדרש תנחומא נשא יא: שבעה דברים נבראו עד שלא נברא העולם, אלו הן, כסא הכבוד והתורה ובית המקדש ואבות העולם וישראל ושמו של משיח והתשובה. וכל השבעה נמנו כאן: ראשית דרך קנויה עד לא עולם — תורה. ואבות — אבות העולם. והוגיה — ישראל. שם ינון — שמו של משיח. וכסא כבוד. ובית רנון — בית המקדש. תרופה וכו' — תשובה. [שבתי וראיתי, שהובא כבר נוסח התנחומא בביאור לעמ' 408. עי' שם.]

שו' 19: פני שוכן מְעוֹנִי — השוה לעיל עמ' 613 שו' 10: קראו ליושב מְעוֹנִי.

עמ' 636 שו' 3: להעלותו תְּנַבְּאָה. ובביאור: כעולת ראיה, שנאמר בה יראה כל זכורך (דבר' טז טז). וי"ג תְּנַבְּאָה, ר"ל בהר שנאמר בו ה' יראה, וגם זה מסתבר.

— ואני אומר: אף אם ננקד **יְרָאָה**, אין פירושו "עולת ראייה" אלא "בהר ה' יִרְאָה"!

עמ' 637 שו' 10: במכשרת אֲקָלִים. — צ"ל: אֲקָלִים.
שו' 14: יִרְאָה יְרָאָה. ובביאור: קשה למצוא כאן קשר דקדוקי, ונראה שהוסיף יראה בגלל הדרשה ב"ר נ"ו י (ע' 607) ה' יראה... יה"ר... בשעה שיהיו בניו של יצחק באים לידי צרה תזכור להם אותה העקידה, ואח"כ הוא ממשיך יראה... אין ספק שלשון הפיטן לקוח מדרשת רבי יהודה בן תימא: יִרְאָה יְרָאָה כדרך שבא לראות כך בא לִיְרָאוֹת, מה לראות בשתי עיניו אף ליראות בשתי עיניו (סנהדרין דף ד סוף ע"ב). עי' גם תורה שלמה, וירא, עמ' 907—908, סי' קעד—קעה, ובביאור לסי' קעד.

עמ' 648 שו' 6: כאן היום ומחר בקבר. — השוה גם לעיל עמ' 590 שו' 11: היום כאן עובר ומחר בקבר.

עמ' 649 שו' 5: טמא וכו' — על פי סוכה נב ע"א: שבעה שמות יש לו ליצר הרע... דוד קראו טמא.

עמ' 661 טור 3—4: געית עקוד... דמעות מפה ומפה. ובביאור: מהבן ומהאב. — השוה ילקוט שמעוני, וירא רמז קא, בשם מדרש: עיני אברהם בעיני יצחק... והיו דמעות מנשרות ונופלות מעיני אברהם עד שהיתה קומתו משוטטת בדמעות... באותה שעה פער (יצחק) פיו בבכיה וגעה געיה גדולה והיו עיניו מרופפות וצופות לשכינה וכו'. ובמדרש ויושע (ביהמ"ד ח"א סוף עמ' 37): והיו דמעות נושרות מאברהם ונופלות על יצחק ומיצחק נופלות על העצים והיו נטבילים בדמעות.

עמ' 662 טור 7: זמורות יבשו כגפן פורחת צמחו להניקה. ובביאור: אברהם ושרה שהיו זקנים... שחזרו להיות פורים ורובים. — לא כן! אלא: שדיה של שרה שצמקו שבו לפרוח ולהניק. ראה תנחומא שופטים יח (הובא ברש"י לבראשית יח יב): שדים הללו שצמקו, מושכין חלב; פרקי רבי אליעזר, פרק נב: וראו כל מלכי הארץ ותמהו ולא האמינו. מה עשה הקב"ה, הוביש חוטי דדי נשיהם ומביאים הילדים לשרה להניקם, שנאמר... הפרחתי עץ יבש (יחזקאל יז כד) זה שרה אמנו. והיו כולן מביאין בניהן אצל שרה והיתה מניקה אותם, שנאמר היניקה בנים שרה (בראשית כא ז). [שבתי וראיתי, שהובאה כבר אגדה זו בביאור למחזור ראש השנה עמ' 75 בית 6. עי' שם].

טור 14: נעקד ועוקד בדעה אחת שוים להחניקה. ובביאור: לפי מה שדרשו חז"ל וילכו שניהם יחדו, זה לעקוד וזה להיעקד (ב"ר נ"ו ג ע' 598, ועוד). להחניקה אין לו שחר (ייתכן שצ"ל להחזיקה, ר"ל בדעה אחת, אע"פ שמלה זו כבר באה בטור 5 [צ"ל: בטור 10]). — ראה מדרש ויושע (שם): והקב"ה... ראה היאך לבס שוה משניהם. ועי' בראשית רבה נו יב (עמ' 603): אמר לו (אברהם למלאך) אחונקנו. אמר לו (המלאך) אל תשלח ירך אל הנער. וכן בפסיקתא רבתי, בחדש (מהר"ר מא"ש דף קעא ע"א): אמר לו ואחונקנו וכו'.

טור 16: עֲתֵר־לֹא מַשְׁמִים אֱלֹהֵי־שֶׁלַח יֶדְךָ אֱלֹהֵי־הַנֶּעֱרָ לְהִזְקָה. ובביאור: פנה אליו מן השמים (אע"פ שמלת 'עתר' מובנת כרגיל כפניית האדם אל הגבוה, וכנראה הרחיב הפייטן את משמעות המלה. — עי' רש"י לבראשית כה כא: ואומר אני.

כל לשון עתר לשון הפצרה ורבויה הוא, וכן והעתרתם עלי דבריכם (יחזקאל לה יג). אף כאן: מלאך ה' מן השמים הפציר בו באברהם שלא יזיק ליצחק אף במעט. ראה רש"י לבראשית כב יב (ומקורו בב"ר): אל תשלח לשחוט... אעשה בו חבלה... אל תעש בו מום. ע"י גם תורה שלמה, עמ' 895, ס"י קכג ובביאור.

עמ' 665 שורה אחרונה: בניך ביד פשעם מְשַׁלְּח / ביד מְסַרְיֹת לְפָנֵי הַקָּלָח. ובביאור: ע"ש איוב ח ד, פ"י כדי שלא לעזוב בניך בידי הפשע שאינם מתגברים עליו... עשה לבנו, הנמצא כעת בידי העוונות, נבון ורגיש כלפיהם (מלת 'המלח' מחודשת כנראה דוגמת 'בנו זריו וממולח' (קידושין דף כ"ט ב') שפירושו משונן, ומלח שאבד טעמו נקרא בתלמוד מלחא כי סרי (בכורות דף ח' ב). 'סריות' לסימון העון (דוגמת 'סרחון') גשתנה בפי המחבר ל'מסריות'). — כל זה נדפס כבר בביאור המהדיר לפדר הפליחות (כמנהג ליטא, ירושלים תשכ"ה, עמ' סא) ופירוש 'ממולח' הוא... אגב יש לציין כי 'המלח' הפעיל שאינו במקרא ישנו אצל רמב"ע, בני המ אונך מא: וְהַמִּלָּח בַּמִּדְבָּרִי לְשׁוֹנֵךְ / לְבַלְּא אִמְרָתְךָ תִּהְיֶה תִּפְלָה ע"פ איוב ו: הַיֵּאכֹל תִּפְלֵ מִבְּלֵי מִלָּח. הַמִּלָּח תִּפְלֵ. הַשְׁפִּיחַ.

ואולם בש"נ הובא נוסח ביר מסריות והעיר המהדיר: צ"ל בין? אך באמת נראה שהוא הנוסח המקורי ויש לנקד פִּגְר מְסַרְיֹת כלומר טהר מעוונות, מלשון ובר לבב (תהלים כד ד) לברי לבב (שם עג א). המלח מלשון מִלָּח — מנהיג האניה. ושני הטורים מקבילים איש אל אחיו. באיוב נאמר אם בניך חטאו לו וישלחם ביד פשעם. פירש רש"י: על ידי פשעם. (הפשע) הוא נעשה שליח להובילם. והפיטן מתפלל: כדי שלא יהיו בניך מובלים ביד פשעם — הנהג אתה את לבנו וטהרו מחטאות (מסרחונות).

[בשנת תשל"ג נדפס ב'סיני' (חוב' תמר-תמה, סיון-תמוז, עמ' קכג) פירושו של ר"ש אברמסון: ביד מסריות לבנו המלח כשם שמולחים את הבשר שלא יסריח כך תמלח לבנו שלא יחטא. באותה השנה יצא בירושלים: פיומי שלמה הבבלי, מהד' עזרא פליישר, ושם נדפס: פִּגְר מְסַרְיֹת לְבִינוּ הַמִּלָּח. ובביאור: ביר כמו 'פִּבְיָר'. שיעור הטור: כמו באר זו (השווה יר' ו: ז), כן טהר לבנו מסריותו, מטינופו. נראה שהמהדיר מפרש המלח — טהר. והבוחר יבחר.]

עמ' 674 שו' 5: ונכנס בלבנו מרדות. — על פי ברכות ז ע"א: טובה מרדות אחת בלבנו של אדם... ע"י שם!

עמ' 708 שו' 5: ומוֹלֵא את לבבנו [לאהבתך]. — איני יודע מה טעם הוסגרה תבת לאהבתך בתפלת המנחה ולא הוסגרה בתפלת שחרית (עמ' 289) ובתפלת המוסף (עמ' 576)

עמ' 714: אדם אם יבא / ליום תוכחה / מהיוכל ענות. — הכותרת (הבט ממרומך. ורחם עולמך. חופה על-עמך) נדפסה ע"י שד"ל בשנוי נוסח: הבט ממרומך. ורחם על עמך. ה' עשה למען שמך (בתולדת בת יהודה, פראג תר, עמ' 12, ומל אורות, פרמישלא תרמ"א, סימן סו). בבב"י נדפסו רק שלושת החרוזים הראשונים (א ב ג) של גוף התוכחה. באוצר השירה והפיט (א 1140) נרשם: אדם אם יבא ביום תוכחה מה יוכל ענות. — ס"י א"ב יעקב (?). רומניא... ס.פ. 157. יש מי שמיחס את התוכחה לרבי יהודה הלוי, וטעות היא בידו, שכן קדומה תוכחה זו לריה"ל בהרבה מאות שנה! [כך שמעתי מפי מומחה, ידידי ר' עזרא פליישר יצ"ו.]

עמ' 730 שורה אחרונה: שובה אלי ואשובה אליכם. — צ"ל: שובו אלי...
[כנרפס בביאור].

עמ' 738 שורה ראשונה: נראות בנושאות והם נשואות ותלויות. — השוה מחזור
ר"ה עמ' 216 שו' 8 ולעיל עמ' 390 שו' 22.

עמ' 742 שו' 3 (מלמטה): ביום הזכרון הזה. — צ"ל: ביום הכפורים הזה.
עמ' 745 שורה ראשונה: סימן א"ב. — צ"ל: פ—ת.

עמ' 768: סימן: וזכרתי... אני מאיר עבדך... — צ"ל: א'דני מאיר עבדך...

עמ' 770 שו' 21: חפון קדשת דורשי. — סימן חק"ד (במקום חק"ב) וכן אצל
רבי יהודה החסיד, רבו דרבו של מהר"ם, ראה לעיל עמ' 237 שו' 3 והערתי לשם.
שו' 24: און דבב נעם יקיריך. — יש לסמן עיגול על ראשי התבות א'דני,
ראה הערתי לעמ' 768, והשוה להלן עמ' 771 שו' 12: און דבב נעם יחודיך.
בכותרת לפיוט הבא: סימן: וזכרתי את בריתי יעקוב. — יש להוסיף: ויראי (?)
י'הוה א'ל י'ה א'דני.

שו' 4: תפלת ישראל אוהביך. — תבה אחרונה ודאי שובשה, שהרי לכל ארכו
של הפיוט חרוז אחיד: "ךיך! לפיכך צריך להגיה: עבדיך. והוא ע"פ סיום ברכת
'אמת ויציב': זרע ישראל עבדיך, שהוא עש"ה ול'ישראל עבדיך (שמות לב
יג).

עמ' 771 שו' 12: און דבב נעם יחודיך. — השוה לעיל עמ' 770 שו' 24: און!!
דבב נעם יקיריך.

עמ' 783: סימן: א"ב. — צ"ל: כ ל פ ס.

תם ולא נשלם

שלימו גליוני ולא שלימו רחמי שמיא